

ФТАХА 16.21.25

DOI: <https://doi.org/10.62724/202510205>

Молгаждаров Қасиет Какенұлы*¹

Филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., Абай көшесі 76,
kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

Шаяхимов Дәулет Қуандықұлы²

Филология ғылымдарының кандидаты Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., Абай көшесі 76,
shdaulet@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-9788-3156

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы³

Педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., Абай көшесі 76,
adilet_2_97@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9929-1685

**ОРХОН-ЕНИСЕЙДЕГІ КӨМЕКШІ СӨЗДЕР: ДАМУЫ МЕН КОНЦЕПЦИЯ
МӘСЕЛЕЛЕРІ (ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ)**

Аңдатпа. Мақалада Көне түркі руника жазба ескерткіштері тілінде қолданылған көмекші сөздер (шылаулар, көмекші есім, көмекші етістік, модаль сөздер) орта ғасыр түркі тілдері мен қазіргі түркі тілдеріндегісімен тарихи-салыстырмалы тұрғыдан алғаш зерттелініп, жалпы лингвистика ғылымына қосқан үлесі бар екендігін анық байқатады. Негізінен кешенді зерттеуіміздің барысы ретінде Орхон-Енисей жазбаларында қолданылған көмекші етістіктер арқылы басқа да көмекші есім, шылау, модаль сөздердің зерттеулері, статистикалары және теориялық негіздері жасалғандығы мәлім етіледі. Яғни, мақалада зерттеу нәтижелерінің үлгісі ретінде көмекші сөздер тобынан тек қана көмекші етістіктер алынып, қосымшада әртүрлі негіздегі статистикалары кесте арқылы арнайы беріледі. Көне түркі руника жазба ескерткіштер тілінде қолданылған Көмекші сөздердің құрамын анықтау үшін ең алдымен көлемді деген тоғыз ескерткіш және майда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері бойынша зерттелінгені көрсетіледі. Содан кейін көне түркі тіліндегі көмекші сөздер орта ғасыр, қазіргі түркі тілдерімен салыстырылып, олардың морфологиялық және фонетикалық ұқсас-ерекшеліктері анықталынып, статистикалары беріледі. Сонымен қатар қазіргі түркі тілдерімен салыстырған уақытта Шығыс және Батыс ғұн түркі тілдері негізінде екіге жіктеліп, олардың өзара айырмашылықтары бары беріледі. Ең бастысы Көмекші сөздер тобы туыстас түркі тілдеріне ортақ болғанымен, сөз табылық категориясы мен формалық қолданылу жағынан әртүрлі көзқараста, әртүрлі категорияда болатындықтары анықталды. Сонымен қатар олардың атаулары да әртүрлі болып келетіндігіне көз жеткізіледі. Зерттеу нәтижелерінің бірі ретінде көне түркі руника жазба ескерткіштер тілінде қолданылған көмекші сөздердің құрамы толықтай дәлелді түрде орта ғасыр тілінде және қазіргі түркі тілдерінде кездесетіндігі сөз етіледі. Жалпы зерттеудің негізгі тілі ретінде туыстас түркі тілдеріне жататын Қазақ тілімен тікелей байланыстырылып беріліп отырылды. Нақты концепциялық негізіне келер болсақ, тіліміздегі кейбір сөздердің құрамындағы морфемалар бастапқы мағыналарынан біртіндеп айырылып, құрылымдық элементтері ішкі мағыналық және сыртқы дыбысталу жағынан да бірдей қамтылып, түбір мен морфемалардың жігі жымдасып, тұтасып бір жаңа сөздер тобын

қалыптастырған. Мақалада осы жаңа сөздер тобы – Көмекші сөздер тобы екендігіне көз жеткізіледі.

Кілт сөздер. Орхон-Енисей, руника, түркі-қазақ, көмекші сөздер, аналитикалық, көмекші есім, көмекші етістік, септеулік, демеулік, жалғаулық.

Кіріспе. Қазіргі түркі тілдеріне ортақ асыл мұра – Орхон-Енисей, Талас руникалық жазба ескерткіштерінің тарихы XVI-шы ғасырға аяқ басса да ғылым тезіне түскеніне ғасырдың үсті болып отыр. Содан бері ғылымның әртүрлі саласында зерттеу нысанына айналып, нәтижесінде оң жетістіктерін беріп келеді. Десек те, тіл ғылымында көнекөз тарихи деректемелердің ашылмай жатқан тұстары да жоқ емес. Соның бірі – көмекші сөздер тобы. Олардың эволюциялық даму жолын көне түркі тілінен бастап зерттеу мақсат етілді.

Көмекші сөздер тобына жататын *шылаулар мен модаль сөздер, көмекші етістіктер мен көмекші есімдердің* даму тарихы бірлікте алынып, кешенді түрде алғаш рет қарастырылып отыр. Кешенді зерттеу дегеніміз – көне түркі тіліндегі көмекші сөздердің тілдік сипатын орта ғасыр және қазіргі түркі-қазақ тіліндегісімен салыстыру. Себебі, тілдің қалыптасуында кез-келген сөз бір-бірімен үздіксіз (континуум) байланысады да тарихи тұтастықтың көрсеткіші ретінде танылады. Мұндай тарихи тұтастықты анықтауда кешенді зерттеудің маңызы өте зор. Өйткені, олар бір категориялы болғанымен әрқайсы әртүрлі дәрежеде қалыптасқан және түркітану шеңберінде көмекші сөздерге қатысты көне түркі тілінен бастап бүгінгі тілімізге дейінгі аралықты қамтитын арнайы зерттеу болып отыр. Яғни, көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінде қолданылған көмекші сөздерді орта ғасыр және қазіргі түркі тілдерімен салыстыру арқылы олардың қалыптасуы мен даму тарихын, тарихи құрамын, тұлғалық ерекшеліктері мен дыбыстық сәйкестіктерін, аналитикалық формалары мен мағыналарын, лексика-семантикалық топтарын зерттеу жұмысымыздың негізгі өзегі екенін айта кеткен жөн.

Көмекші сөздердің лексикалық мағынасынан гөрі, грамматикалық мағынасы басым болатындығы – тіл ғылымында айтылған пікір және бұл – оның басқа сөз таптарынан ерекшелейтін басты бір қасиеті. Осындай грамматикалық амал ретінде қызмет атқаратын лексемалар тобы түркі тілдеріне ортақ көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тілінде категориялық негізін қалаған. Сонымен қатар көмекші сөздер құрамында кейінгі дәуірлерде басқа тілдерден дайын күйінде қабылданған лексемалар да орын алады. Яғни, жаңа ұғымдағы көмекші сөздердің бірі *лексикалану*, енді бірі *грамматикалану* арқылы қалыптасқан. Жалпы түркі тілдерінде де көмекші сөздердің мәнін ашып, табиғатын танудағы пікір-қозғалыстар контрасты болып келеді. Алайда, танымал кеңес дәуірінің біршама түркітанушы ғалымдарымыздың зерттеулеріне сүйене отырып, көмекші сөздер тобының әртүрлі қызметіне байланысты ғылыми тұжырым-негіздер жасалды және олардың лексика-грамматикалық семантикасын көмекші қызметке ауысқан жаңа сападағы мағынасы деп білеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдарымыздың бастысы болып Селенга, Орхон, Енисей өзендерінің бойынан табылған Күлтегін, Тоникүк, Білге қаған, Құтлық қаған, Күлі Чор, Мойын Чор, Суджа, Тариат, Ырық бітік тәрізді көне түркі руникалық жазба әдеби мұралары. М.Қашқари еңбектері, Кодекс Куманикус, Қорқыт ата кітабы, Оғызнама, Құтты білік, Ақиқат сыйы, Рабғузи қиссалары, Хұсрау-Шырын, Махаббатнама тәрізді орта ғасыр жазба ескерткіштерінің мәтіндері алынды және қазіргі түркі тілдерінің грамматикалары мен жалпы түрде жазылған түркі тілдерінің тарихи-салыстырмалы грамматикалары және жекелеген Кеңес дәуірі мен ТМД елдерінің

түркітанушы ғалымдарының ғылыми еңбектері жатады. Сонымен бірге Көне түркі сөздігі, М.Қашқари сөздігі, Куманша-қазақша жиілік сөздік, Э.Севортянның түркі тілдері этимологиялық сөздіктері және қазақ, өзбек, түрік, тува, түркімен т.б. тілдерінің түсіндірме сөздіктері де зерттеу материалымыздың көздері болып келеді.

Негізінен тақырыбымызды ашу үшін ең алдымен кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындады. Өйткені, қазіргі түркі тілдеріне ортақ көне түркі руникалық жазба мұралар тілінде қолданылған көмекші сөздердің бүгінгі тілімізге дейін жүріп өткен жолын, тілдік ұқсас-ерекшеліктерін жан-жақты талдап, анықтау мақсат етіледі. Сонымен бірге кейбір көмекші сөздердің түпкі тамыры Алтай дәуірінен туыстасатын (тұңғыс, манчұр, моңғол т.б.) тілдермен де және басқа типтік тілдердегі (араб, парсы, славян, т.б.) көмекші сөздерге қатысты айтылған ғылыми негіздермен де салғастырылады. Жалпы кешенді түрдегі зерттеу барысында әдістердің ішінен, әсіресе, диахронды, синхронды, салыстырмалы, сатылай (ретроспективті) зерттеген тиімді. Олай дейтін себебіміз, қай дәуірдің жазба ескерткіштері болмасын мәтінімен жұмыс жасалынады. Мұнда әдістің тарихи-салыстырмалы мен сатылай түрі басты рөл атқарады. Шындығында, Орхон-Енисей, Талас руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі көмекші сөздерді орта ғасыр және қазіргі түркі-қазақ тіліндегісімен салыстыру нәтижесінде, олардың бір тілдің әр кезеңдегі бейнесі ретінде танылатындығына көз жеткіземіз де, тілаларлық сәйкестіктерден бір тілдің екі дәуірдегі тарихи-генесеологиялық көрінісін байқаймыз.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Жалпы көмекші сөздердің табиғатын, тілдік болмысын, мағынасын анықтау үшін қолда бар деректі материалдар мен аудармалар негізінде салыстырылып, содан кейін ғана олардың ортақ бір негізі алынды және көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін қазіргі қазақ тілімен салыстырған уақытта, орта ғасыр мен қазіргі түркі тілдеріне қарағанда айырмашылықтарынан гөрі ұқсастық пен ортақ белгілері басым болып келеді. Қорыта айтқанда, көне түркі дәуіріндегі көмекші сөздер тобын бүгінгі түркі-қазақ тіліміздегі көмекші сөздердің бастау көзі немесе негізі деп айта аламыз.

Тарихи-салыстырмалы зерттеу, анализдеу нәтижесінде көмекші сөздердің көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінде сөз табылық дәрежесінде болғандығы дәлелденіп, олардың көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтінінде актив-пассив қолданылуына және мағыналық қызметіне байланысты статистикасы №1 кестеде беріледі.

1 кесте - Көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тілінде қолданылған көмекші етістіктердің жалпы сандық көрсеткіші мен қызметі

№	Көне түркі тұлғасы	КТ	ТҚ	БҚ	ҚҚ	МЧ	КЧ	ТТ	С	ЫБ	МОЕ	МЕЕ	ЕС	ЖС	Контексттік қызыметі
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11			
1	Ал	13	1	13	3	4	1	2	--	2	--	1	9	40	ҚЕ; АФ
2	Бар	15	10	16	3	11	2	4	1	22	9	8	11	101	ҚЕ; АФ
3	Бер	19	4	22	3	7	1	2	2	2	1	2	11	65	ҚЕ; АФ
4	Бол	36	14	30	4	5	4	6	1	21	6	3	11	130	ҚЕ
5	Ер	70	64	57	10	4	6	2	3	3	4	23	11	246	ҚЕ; АФ
6	Елт	2	1	2	--	--	--	--	--	1	--	1	5	7	АФ
7	Ет/ит	7	6	12	1	6	2	6	--	1	1	1	10	43	ҚЕ

8	Йор	7	8	7	1	15	--	5	--	8	1	--	8	52	КЕ; АФ
9	Кел	21	25	25	2	22	6	1	1	15	1	1	11	120	КЕ; АФ
10	Көр	8	3	8	1	3	1	--	2	4	--	2	9	32	КЕ; АФ
11	Қал	5	6	3	1	4	--	--	--	4	1	7	8	31	КЕ; АФ
12	Қыл	17	1	17	3	4	--	--	--	--	--	3	6	45	КЕ
13	Олур	19	12	10	--	5	2	4	--	5	8	1	9	66	КЕ; АФ
14	Те/ті	18	51	21	10	19	1	2	--	67	--	1	9	190	КЕ; АФ
15	Тур	1	--	--	--	1	--	1	--	12	--	--	4	15	КЕ; АФ
16	Түс	1	2	--	--	9	--	--	--	2	--	2	5	16	АФ
17	Ыт	6	7	7	1	9	1	--	--	1	--	1	8	33	КЕ; АФ
ЕЖС		265	215	250	43	128	27	35	10	170	32	57	1232		
Текстегі сөз саны		214 5	121 1	242 5	258	933	330	590	67	1291	207	1695	11152		

Қысқартылған шартты атаулар мағынасы: АФ – аналитикалық формант. КЕ – құранды етістік. ЕС – ескерткіш саны. ЖС – жалпы саны. ЕЖС – ескерткіштегі жалпы саны.
 КТ – Күлтегін. ТҚ – Тоникүк. БҚ – Білге қаған. ҚҚ – Құтлық қаған. МЧ – Мойын Чор. КЧ – Күлі Чор. ТТ – Тариат. С – Суджа. ЫБ – Ырық бітігі. МОЕ – Майда Орхон ескерткіштері. МЕЕ – Майда Енисей ескерткіштері.

Сонымен қатар көне түркі тіліндегі көмекші сөздердің қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалық жақтарынан ұқсас-ерекшеліктері бары №2 кестеде көрсетілген.

2 кесте - Көне түркі мен қазіргі қазақ тіліндегі көмекші сөздердің құрамы

№	Атауы	Көне түркі тілі	Қазіргі қазақ тілі
1	Көмекші етістік	ал, бар, бер, бол, елт, тур, ер, ет, йор, кел, көр, қал, қыл, олур, те, ыт, түс /17/	ал, бол, бер, бар, кел, жүр, жат, тұр, отыр, еді, екен, емес, де, ет, жазда, қой, баста, таста, түс, қал, қыл, көр, жібер, сал, біл, бақ, шық, қара, кет, біт т.б. /30-дан астам/
2	Көмекші есімдер	коды, орту, учы, тегіре, ара, алты, үзе, өңү, ічі, башы, тушы, төпесі /12/	айналасы, ақыры, алды, арасы, аркасы, арты, асты, ауызы, аяғы, басы, баурайы, беті, бойы, етегі, жаны, жиегі, жүзі, жағы, жағасы, көленкесі, қапталы, қасы, қарсысы, қыры, маңы, орны, ортасы, соңы, сырты, табаны, төбесі, төсінде, төңірегі, турасы, тұсы, түбі, тысы, ұшы, үсті, шеті, іші, іргесі т.б. /50-ге жуық/
3	Шылау сөздер	үчүн, сайу, че, тапа, ру/рү, тегі, кісре, өтрү, аша, артук, өңре, кідін, ұдү, бірле, қына, ок/өк, күк, та/де, му/ба, түгүл, йеме, азу	<u>Жалғаулық:</u> мен/бен/пен, және, да/де/та/те, әрі, бірақ, алайда, дегенмен, әйткенмен, әйтпесе, десек те, сонда да, онда да, әлде, біресе, не, немесе, болмаса, я, яки, кейде, бірде, бірі, себебі, сол себепті, сондықтан, өйткені, егер, егерде, онда. <u>Септеулік:</u> үшін, сайын, сияқты, секілді, сықылды, тәрізді, іспетті, туралы, жайлы, турасында, жайында, жөнінде, арқылы, бойы, бойымен,

		/22/	бойынша, шамалы, шақты, қаралы, дейін, шейін, таман, қарай, салым, аса, жуық, тарта, таяу, кейін, соң, гөрі, бері, бұрын, әрі, бетер, бірге, қатар, қоса, қабат. <i>Демеулік:</i> ма/ме/па/пе/ба/бе, ше, әсіресе, да/де/та/те, қана/ғана, түгіл, тұрсын, тұрмақ, құрлы, ғұрлым, қой/ғой, тек, екеш, -мыс/-міс, -ау, -ай, -ақ, -ты/-ті/-ды/-ді т.б. /100-ге жуық/
4	Модаль сөздер	бар, йоқ, кергек, аз, қоп, үкүс, ерінч, ерміш, ерті, күк /10/	бар, жоқ, аз, көп, керек, тиіс, қажет, мүмкін, шамасы, анығында, әрине, әлбетте, асылы, түрі, секілді, тәрізді, сияқты, тегі, сынды, жобасы, қисыны, рас, шын, бәлкім, ықтимал, білем, шығар, көрінеді, екен, еді, кім біледі, түрі бар, дейді, болар, ғой, ма/ме, т.б. /40-тан астам/
Жалпы саны		60-тан астам	200-ден астам

Бұл жерде айта кететін мәселе басқа да көне түркі тіліндегі көмекші есімдер мен модаль сөздердің және шылаулардың орта ғасыр мен қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалық сәйкестіктері мен ерекшеліктері тарихи-салыстырмалы түрде қарастырылған. Бірақ, олар бір мақаланың көлемінде алынбай, жеке мақала болып берілетін болады.

Жалпы кестеден көне түркі тіліндегі көмекші сөздердің барлығы қазіргі түркі тілдеріне ортақ екендігін және орта ғасырда кейбір көмекші сөздердің бір немесе бірнеше тобына ғана қатыстылығын, сонымен бірге әр кезеңнің өзіндік дыбыстық сәйкестіктерін байқаймыз. Жалпы көнеден орта ғасырға, одан қазіргі тілімізге дейін өзгеріссіз қолданылатын көмекші сөздер де жоқ емес. Олардың барлығын ортақтастырып тұрған тектес, төркіндес, туыстас екенін айғақтайтын басты дәлел – «түркі» деп аталатын тілдердің сөздік қоры, бұл тілдер туыстығының басты белгісі, концепциясы болып саналады.

Негізінен тіл білімінде түркі тілдеріндегі көмекші сөздер морфологиялық тұрғыдан көбірек қарастырылған. Десек те, ғалымдардың пікір-көзқарастары бір арнада емес. Сонымен бірге зерттеу қырлары да бір негізде алынбаған. Алайда кейінгі кездері қоғамдық ғылымдардың қай саласында болмасын, бүгінгі мәселелер мен ежелгі дәстүрлердің арасынан сабақтастық іздеп, тарихтың тереңіне үңілу үрдісі заңдылыққа айналып отырғаны – құптарлық іс. Жалпы қазақ тіл білімінде көне түркі тіліндегі көмекші сөздер алғаш рет кешенді түрде зерттеу нысаны болғандықтан, осыған дейінгі зерттелген мәселелері ескеріліп, қазақ тіліндегі соңғы теориялық негіздерге сәйкес заңдастырылып отырылды. Сонымен бүгінгі таңда жалпы тіл ғылымында басты-басты деген екі мәселе бой көрсеткені анық. Оның бірі: ежелгі қытай, грек, үнді тілдері қатарынан түркі тілі де орын алып отыр, екіншісі «аналитикалық тілдерде ғана аналитизм болады» деген түсінік өзгеріп, оның үндіевропа тілдері сияқты синтетикалық тілдерге де қатыстылығы дәлелденген еді. Мәселен, көмекші етістіктердің де тілдік жүйеде белгілі бір даму заңдылықтары мен қалыптасу орны бар. Олар тіркесті құрамда лексика-грамматикалық қызметті атқарады. Көбіне морфология аясында қаралып, аналитикалық форманттың бір сыңары деп танылады. Яғни, аналитикалық формалардың теориясы дәлелденгенше күрделі етістік делініп, 1963 жылғы А.Юлдашевтың конференциядағы баяндамасынан кейін тіл жүйесінен өз орнын алды. Мысалы: *Бойдақ жылқылар құрықшының оң жағын ала жосып өтіп жатты*. Бұл сөйлемде *жат* көмекші етістігінің лексикалық мағынасы жоқ. Себебі, *жат* етістігі негізгі «жату» мағынасында емес, көсемшелі *өт* негізгі етістікпен тіркесіп, қимылдың өту

сипатындағы созыңқылық мағынаны білдіретін көмекші қызметінде көрінеді. Аталмыш қимыл мағынаны *-in жат* аналитикалық форманты береді. Нақты айтқанда «Аналитизм – күрделі туынды аталым жасалудың ұстанымы емес, ұғымды бірнеше сөздердің тіркесі арқылы таңбалау, күрделі құрылымдық жүйенің дара бірлік ретінде қалыптасуы, әртүрлі мағынаны білдіретін тіркестер, бір номинативті мағына беретін тұлға ретінде жаңа қызметте жұмсалуды, сөйтіп біртұтас тұрақты мағынаға ие болып, лексема ретінде қалыптасуы» деп беріледі [1, 33 бет]. Біз осы негізге сүйене отырып, көмекші етістіктердің аналитикалық мәселесіне қатысын жеке алып қарастырамыз. Қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде етістіктің аналитикалық мәселесі жақсы зерттелінген. Сол сияқты үстеу, есім сөздермен тіркесі де құранды етістік ретінде алынады. Әрине, олардың да ғылымда аталуы, негіздері әртүрлі көзқараста болатындығы кездеседі. Мәселен, А.Аманжолов түркі тілдеріндегі барлық туынды етістіктерді тарихи етістіктер деп, көне түркі тілінде біршама құранды етістіктер барын және ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын түсіндіре отырып, шартты түрде «глаголы внутреннего объекта аналитическими глаголами» деп атап, негізгі үш топқа бөліп қарастырады [2, 80-96 беттер]. Жалпы бұдан басқа етістіктің аналитикалық формасына қатысты А.А.Юлдашев, Н.Оралбаева, К.Қарымбаева, Ж.Масалиева т.б. сынды ғалымдарымыздың еңбектеріне сүйене отырып, көне түркі және орта ғасыр жазбаларындағы көмекші етістіктердің аналитикалық форманттары мен қимылды білдірудегі сипатын, жалпы тұлғалық нұсқаларын, дыбыстық сипаттамасы мен құрамдық көрсеткіштерін тағы басқа тілдік қасиеттерін анықтадық. Мәселен, түйдекті тіркестің анықтамасын және оған қатысты тіркестің түрлерін алып қарайтын болсақ, көмекші сөздер мен атауыш сөздердің тіркесіне ғана арналмаған. Түйдекті тіркес термин атауы барлығына ортақ қолданылған. Ә.Аблақов, С.Исаев, Е.Ағманов бірлесіп жазған еңбекте «үйге дейін, ауылдың маңы, оқып жүр т.б.» тіркесімдері түйдекті тіркеске жатқызылмайды. Яғни, атауыш сөз бен көмекші сөз тіркесін *сөз тіркесі* деп есептемейді. Сөз тіркесі деп «үйге дейін барды, ауылдың маңы терең сай, институтта оқып жүр т.б.» дегендерді көрсетеді [3, 19 бет]. Ж.Жампейісова болса, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, Н.Оралбаева, Т.Сайрамбаев пікірлерін келтіре отырып, негізгі сөз бен көмекші сөздер тіркесімін «түйдекті тіркес» деп атағанды қолдайды. Дербес сөз бен көмекші сөз тіркесімін атауы бір түркітану шеңберінде емес, түркі тілдерімен аталас болып келетін монғол тілінде де әртүрлі болатындығын Т.Бертагаевтың еңбегінен таныспыз. Ғалым көмекші сөздердің қалыптасуын грамматикалануы тұрғысынан қарастырып, оны «грамматикаланған сөз тіркесі» деп береді [4, 18 бет]. Алайда, аталмыш терминдік атаулардың (түйдекті тіркес, көмекшілі сөз, қосалқылы сөз, грамматикаланған сөз тіркесі т.б.) қайсысы тұрақталып қалатынын уақыт көрсетеді. Біздіңше «көмекшілі сөз» деген терминнің тұрақтанғаны дұрыс болар.

Тіл ғылымы тарихында сөздерді мағынасы мен тұлғасына және түрлену ерекшелігі мен сөйлемдегі синтаксистік қызметіне қарай топтастыру үрдісі – ертеден келе жатқан дәстүр. Көмекші сөздердің категориялық негізі «біздің дәуірімізге дейінгі IV-ші ғасырда өмір сүрген Панини» еңбегінен басталып, кейінгі үнді ғалымдарының еңбегінде «сөз алдына қойылатын көмекші сөздер (предлог – *upasarga*) және демеулік (частица – *pirata*)» болып жеке-жеке сөз табы ретінде жалғасын табады. Яғни, ерте кездің өзінде-ақ 4 сөз табының 2-і көмекші сөздер болып отыр. Ал түркітану шеңберінде көмекші сөздердің сөз табы немесе сөз тобы дәрежесінде көрінуі Б.Базылханның «күрделі сөз дәуірінде, яғни абстракт сөздер қалыптаса бастаған» дегенімен немесе М.Оразовтың «Тарихқа дейінгі дәуірімен» сәйкеседі [5, 11 бет; 6, 35 бет]. Ал Ғ.Қалиев қазақ тілінің дәуірлеуіне қатысты А.Ысқақовтың нұсқасын жаңаша жіктеу деп, оның тек қана қазақ тіліне емес, сонымен бірге бүкіл түркі тілдеріне қатысты аса күрделі мәселені

көтергендігі жайлы сөз етеді және түркі тілдері төрт түрлі даму дәуірінен өткен деген жорамалын береді: 1.Еліктеме (түбіршек) тіл құрылысы дәуірі; 2.Түбір тіл құрылысы дәуірі; 3.Жалғамалық тіл құрылысы дәуірі; 4.Жинақтамалы-талдамалы тіл құрылысы дәуірі [7, 176 бет]. Сонымен көмекші сөздердің қалыптасу тарихының басы ежелгі дәуірде жатқанымен, категория ретінде көне түркі дәуірінде (V-VIIIғ.) толық көрінеді. Орхон-Енисей жазба ескерткіштер тіліндегі көмекші сөздер негізінен қазіргі түркі-қазақ тіліндегісімен сәйкеседі. Олардың ішінде, әсіресе, көмекші етістіктер мен шылау сөздер басқаларына (көмекші есімдер мен модаль сөздер және күшейткіш мағынадағы көмекші сөздер) қарағанда көбірек қолданылған. Әрине, көне түркі тіліндегі көмекші сөздердің құрамы қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда аз болатындығы айтпаса да түсінікті. Бірақ, осыған қарап, олардың категориялық дәрежесіне немесе сөздік құрамына шек келтіруге болмайды. Өйткені, көне түркі жазба ескерткіштер мәтіндерінің қайсысы болмасын шағын және арнайы сұрыпталып жазылған соң, сол дәуірдегі көмекші сөздердің барлығы дерлік қамтылды деп айта алмаймыз.

Қазіргі түркі тілдерінің қайсысы болмасын қалыптасу тарихы мен дамуы аса күрделі де қайнары мол, қалың тарих екендігі лингвист ғалымдарға белгілі. Оның әрбір тарихи кезеңіндегі күйін білдіретін жазба материалдар тіл тарихының шежіресі және негізгісі болып қала береді. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі біршама көмекші сөздердің архетиптері Орхон-Енисей жазба ескерткіштер тілінде кездеседі. Бұндағы айғақ – қазақтың ана тілі өзімен бірге туып, бірге өсіп, дамып келеді деген сөз. Жалпы зерттеу барысында қазіргі қазақ тіліндегі қолданылып жүрген кейбір көмекші сөздердің тарихи таным өрісі кеңейген сайын бағзы бір күрделі немесе көмескі мәселелердің басы ашылып, толығып, өзіндік тілдік жүйеге еніп, меңгеріліп отырылады. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі өз алдына бөлек категория болып қалыптаса бастаған көмекші сөздердің лексика-грамматикалық сипатын қазіргі қазақ тіл білімі даму дәрежесіндегі теориялық негіздермен таразылаған уақытта, оның принциптік маңызы мен кумулятивтік қасиеті арта түсетіні сөзсіз. Мәселен, даму мәселесінде екі кезеңдегі көмекші сөздердің құрамынан-ақ өзгешеліктері барын байқауымызға болады. Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданыста болатын 30-дан астам *көмекші етістік* пен 50-ге жуық *көмекші есімдерді*, 100-ге жуық (вариантты тұлғаларын есепке алмағанда) *шылауларды*, 40-тан астам (тіркесті түрлерін есепке алмағанда) *модаль* сөздерді, әрқайсысы отыз-отызға жуық *күшейткіш үстеулер* мен *нумеративті* және әртүрлі көмекші сөздерді айтып жүрміз. Ал көне түркі тілінде он жеті (17) көмекші етістік, 10-нан астам көмекші есім мен модаль сөздер және 20-дан астам шылаулар бар. Олардың жалпы құрамын қосымша мәліметте берілген №5-інші кестеден көре аламыз.

Көмекші сөздердің қайсысы болмасын ауысу процесі кезінде екі жақты қызмет атқарады. Мәселен, көмекші есімдердің әрі атауыштық, әрі көмекшілік қызметте жүруі белгілі бір уақытқа дейін болады. Контексте байланысты басқа сөз табының қызметін де атқаратындығы белгілі. Түркітануда көмекші есімдердің қалыптасу дәрежесі де әртүрлі болып келеді. Яғни, бір топ ғалымдар көмекші есімдерді өз алдына жеке категория ретінде есептесе, енді бірі септеуліктердің қатарына қосып қарайды. Алайда, семантикасы жағынан көмекші есімдер шылау сөздерден біршама жоғары. Олар белгілі бір заттың не заттық құбылыстың, не уақыт, мерзім немесе уақиғаның іші, сырты, маңы, ортасы т.б. сияқты ұғымдарды білдіру дәрежесіне көшкен де, негізгі сөздермен тіркесіп барып қана сөйлемнің күрделі мүшелерінің құрамына енген болып отыр. Соның өзінде бастапқы лексикалық семантикасынан бүтіндей алшақтай қоймаған сөздер дейміз. Өйткені, олар кейде дербес мүше қызметінде де қолданыла алады және көмекші есімдерге көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғаулары жалғана береді. Жалпы қазіргі әдеби тіліміз ұзақ динамикалық дамудың және тілдік интерференциялық ықпалының

нәтижесінде (немесе монодиафоникалық) қалыптасқан. Ә.Нұрмағанбетов сөзімен айтқанда: «Қоғамның әр дәуірінде дамуына қарай сөз мағынасы да соған сәйкестене отырып, ілгері дами түседі. Ертеде қалыптасқан қағида бойынша, тілдің негізгі өлшемі, негізгі категориясы – сөз екендігін еске алсақ, тіл тарихы дегеніміз – соны құрастырған сөздер тарихы» [8, 3 бет]. Яғни, көмекші есімдер тарихын алғашқы құрастырған сөздерден бастау керек деген сөз. Орхон-Енисей жазба мұраларында көмекші есімдер саны көп емес және қолданылу жиілігі жағынан да белсенділік танытпайды. Бірақ, олар – орта ғасыр жазбаларында активтенген. Қазақ тіл білімінде бірде үстеу, бірде шылау қатарында жүрген есімдердің «көмекші есімдер» деп аталуы мен жеке қарастырылуы А.Исқақовтан басталады [9, 36 бет]. Ғалым көмекші есімдер атауын Н.К.Дмитриевтің «Служебные имена» дегенімен байланыстырады [10, 144 бет]. Сөйтіп 1950 жылдан былай көмекші есімдер жеке тарау ретінде көріне бастайды. Кейінірек көмекші есімдерді В.А.Исенғалиева, М.Оразов, Р.Досжан, В.М.Насилов, А.М.Самойлович т.б. сынды ғалымдарымыз арнайы зерттеген.

Түркітанымда модальдық категорияның теориялық негіздері орыс тілі зерттеулерінің нәтижесінде қалыптасқан. Онда модаль сөздерді дербес сөз табы ретінде қарау ХІХ ғасырдың орта тұсынан басталады. ХІХ-ХХ ғасыр аралығында орыс грамматикасындағы сөздерді таптастыруда негізінен 4 түрлі бағыттың болғандығы көрсетіледі. Жалпы алып қарайтын болсақ, модаль сөздер неміс, ағылшын, орыс т.б. тілдерімен арнайы салғастырып зерттелінген. Қазақ тіл білімінде модальдық мағына ойды айтудың мақсатты бағытын білдіреді (көз жеткізу, сұрақ-сауал, күдік-күмән, бұйыру немесе айтылған ойға айтушының жеке өзіндік көзқарасы т.б.) деген негізде зерттелініп келеді. Қазақ ғалымдарынан Е.Жанпейісов, С.Исаев, Т.Сайрамбаев, О.Төлегенов, Г.Медетова, М.Зайнуллин, Қ.Мамадилов, С.Құлмановтарды т.б. атап өтсе болады. Мәселен, С.Құлманов зерттеуінен модальділік ұғымы Аристотельдің «пайымдау модальдігінің» түрлері жөніндегі формальды-логикалық ілімінен бастау алатынын, модальдік мағыналарсыз сөйлем болмайтынын, сөйлемнің эксплицитті екі бөліктен тұратынын, тіл біліміне алғаш модальдік терминін В.Виноградов енгізгенін және тағы басқа зерттеу нысаны бойынша кең түрде мәлімет береді. Түркі тілдерінде көмекші сөздер ішінде модаль сөздердің мәселесі бүгінгі күнге дейін ортақ негізде жүйеленген емес. Дегенмен жоғарыда аты аталған ғалымдарымыздың еңбектеріне сүйене отырып, олардың көне түркі және орта ғасыр тіліндегі формаларын, қолданылуын, модальділігін қазіргі түркі тілдеріндегі негіздермен салыстырылып қарастырылды.

Көмекші сөздердің ішінде шылау сөздер ғана тарихи тұрғыдан біршама қарастырылған. Нақты айтқанда, көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі шылаулардың қалыптасуы мен даму факторлары, тарихи құрамы мен лексика-грамматикалық мағыналары, ғылыми этимологиясы, сонымен бірге өзге сөз таптарының шылаулануы мен синтаксистік қасиеттері қазақ тілімен тікелей салыстырылып, лингвистикалық тұрғыдан бағаланған болатын. Бүгінде түркітану шеңберінде шылаулардың орта ғасыр тіліндегі қолданыстары мен тілдік ерекшеліктері назарға алынып, белгілі болған көне түркі тіліндегі формаларының тіркесімді түрлері мен синонимдік қатарлары түркі-қазақ тілімен салыстырылып, дыбыстық, тұлғалық ұқсас-ерекшеліктері зерделенді.

Көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тілінде көмекші сөздер тобының (көмекші есім, көмекші етістік, шылау, модаль сөздер) барлығы қолданылған. Олардың қалыптасуы мен даму тарихы, орта түркі мен қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалары және тіркестегі лексика-грамматикалық мағыналары мен аналитикалық форманттары бары салыстырылып, кешенді зерттеудің нәтижесінде қол жеткізілді. Сонымен қатар жазба

ескерткіштердің мәтіндерінде аз-көп қолданылуына байланысты статистикасы жасалынды. Барлық сөздерді таптастырудағы ұстаным бойынша көмекші сөздер де семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілеріне қарай топтастырылады. Осы үш ұстанымның ішінде көмекші сөздердің семантикалық жағы қай тілде болмасын шешімін толық тапқан жоқ. Яғни, олардың лексикалық мағынасы болмайды деген пікір басымырақ келгенімен, нақты шешуші немесе тұрақты пікірге де айналған жоқ. Мәселен, ғалымдарымыздың бірі көмекші сөздерде әрі лексикалық, әрі грамматикалық мағына болады деген пікірді ұстанады. Біздіңше, мұндай екі жақты көзқарастың болуына көмекші сөздердің әртүрлі дәрежелігі себеп болған. Сондықтан көмекші сөздерде лексикалық мағына мүлде жоқ дегеннен гөрі, лексика-грамматикалық мағынаны тұтастай меңгерген сөздер тобы деген дұрыс болады. Жалпы С.Аманжоловтың: «Бүкіл адамзаттың тілін алсақ та, жеке халықтың тілін алсақ та атқаратын қызметі, даму жолы біркелкі. Бұл біркелкілік негізінде халық пен халықтың, ру мен рудың үнемі қарым-қатынаста болуынан туады. Тіпті жер жүзінде бірімен-бірі қарым-қатынасқа түспеген бірде-бір тіл жоқ. Бүкіл әлемдегі тіл, барлық халық бір бүтін материя сияқты. Олардың тіршілігіне байланысты бірінің табысы екіншісіне, екіншісінің табысы үшіншісіне ортақ болып отырады» деген сөзімен түйіндесек болады [11, 65 бет]. Яғни, кез-келген материя сияқты тіл де әртүрлі құрылымдық-семантикалық бірліктерден құралған, бірақ бір жүйеге түскен, ортақ мақсатқа бағытталған ерекше құрылым ретінде танылады. Мұны көмекші сөздердің өз алдына топ болып қалыптасуынан көруге болады. Сөйтіп тіліміздегі дербес сөздердің грамматикалық даму нәтижесінде алғашқы лексикалық мағынасынан толықтай не жартылай айырылып, атауыш сөздердің алдында тұрып немесе соңынан тіркесіп келіп лексика-грамматикалық мағына үстейтін, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын, өз алдына жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайтын сөздерді көмекші сөздер дейміз деген түйін-тұжырымдамасы келіп шығады.

Қорытынды. Жалпы түркі тілдерінде көмекші сөздер концепциясы сөздерді сөз таптарына топтастыру принциптері негізінде пайда болды. Олар семантикалық тұрғыдан лексикалық сипаттағы топтар болып есептеледі. Өйткені, атауыш сөздер де, көмекші сөздер де морфологиялық түрлену жағынан ұқсас келеді. Ал лексика-семантикалық белгі негізінде сөздердің мағынасы бір-бірінен ажыратылады. Сол себептен көмекші сөздерде семантикалық принцип басты рөл атқарады. Түркітануда көмекші сөздердің бірі сөз табының (көмекші есімдер, көмекші етістіктер, күшетпелі үстеулер) құрамды бір бөлігі болса, енді бірі сөз табы (шылау, модаль сөздер) дәрежесінде көрінеді. Яғни, категориялық жағынан да бірдей емес. Бұдан да басқа сөз ететін (сөздік құрамы, дербес мағыналы сөз бен көмекші сөз тіркесімінің ортақ атауы, т.б.) мәселелері қаралды. Кейбір еңбектерде көмекші сөздердің категориялды негіздері және атаулары мен құрамы әртүрлі болып келеді және лингвистикада сөздің түбір семантикасына әсер ететін түрлерін лексика-грамматикалық категория деп, түбір семантикасына ешбір әсер етпей, оған қосымша мән үстейтін түрлерін таза грамматикалық категория десек, онда екі топ та көмекші сөздердің концепциясын айқындауда негіз бола алады. Мәселен, ғылымда сөз таптарының тарихи көзі сонау біздің эрамызға дейінгі IV ғасырдан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын табады және сөз таптарына жіктеу сол заманнан бері қарастырып келе жатса да, тіл-тілде әлі де болса сөз таптарына бөлу, сөздерді топтастыру жағынан нақты нүктесі қойылмаған. Бүгінгі бай әдеби тіліміздің негіздері осыдан ХҮІ ғасыр бұрын жазылған көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тілінен бастау алатыны анық. Жалпы көне түркі дәуірімен салыстырғанда орта ғасырдағы көмекші сөздер біршама дамыған. Мұнда жазба мұралар әртүрлі диалектілік нышандарда көрінгенмен, көмекші сөздердің табиғаты «біртұтас түркі тілі» деген концепцияға саяды. Бірақ, экстралингвистикалық, интралингвистикалық құбылыстардың әсерінен кейде оғыз,

кейде қыпшақ, кейде қарлұқ элементтері басым болып келеді. Ендеше көмекші сөздердің тілдік сипатын көнеден бастап бүгінгі тілімізге дейін салыстырып зерттеу – өзекті мәселелердің бірі және өткен XVI ғасыр аралығындағы тілдік ұқсас-ерекшеліктерін анықтау – қазіргі түркі-қазақ тіл білімінің көне тілді меңгерудегі қажеттілігі деп түсінген абзал. Қорыта айтқанда, қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір көмекші сөздер транспозиция, конверсия тәсілдері арқылы іске асады. Ал шығу төркіні жағынан алып қарағанда, көмекші сөздердің бәрі дерлік атауыш сөздерден ұзақ жылдар бойы сұрыпталып, лексика-грамматикалық және қолданылу аясы жағынан әбден өрістеп, ерекшеленіп қалыптасады. Яғни, көмекші сөздер концепциясының негізі ежелгі дәуірде жатқанымен, категориялды дәрежесі дәлелді материал бойынша көне түркі дәуірінен басталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қасым, Б.Қ. Қазақ тіліндегі күрделі сөздердің уәждемесі мен аталымы [Текст] / Б.Қ. Қасым – Алматы, 2001. – 183 б.
- 2 Аманжолов, А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников [Текст] / А.С. Аманжолов – Москва: Наука, 1969. – 104 с.
- 3 Аблақов, Ә., Исаев, С., Ағманов, Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі [Текст] / Ә. Аблақов, С. Исаев, Е. Ағманов – Алматы: Санат, 1997. – 319 б.
- 4 Бертагаев, Т.А. Синтаксис современного монгольского языка [Текст] / Т.А. Бертагаев – Москва: Наука, 1964. – 280 с.
- 5 Базылхан, Б. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе [Текст] / Б. Базылхан // ҚРҒМ ҒА хабарлары. Тіл және әдебиет сериясы – 1996. – №2.
- 6 Оразов, М. Қазақ тілі тарихын дәуірлеу мәселесі [Текст] / М. Оразов // ҚРҒМ ҒА хабарлары. Тіл және әдебиет сериясы – 1996. – №4. – 35 б.
- 7 Қалиев, Ғ. Қазақ тілінің шығу тарихы туралы жаңа еңбек [Текст] / Ғ. Қалиев // Қазақстан жоғары мектебі журналы – 2000. – №2. – 174-177 бб.
- 8 Нұрмағанбетов, Ә. Бес жүз сөз [Текст] / Ә. Нұрмағанбетов – Алматы, 1994. – 304 б.
- 9 Исақов, А. Көмекші есімдер [Текст] / А. Исақов // Халық мұғалімі – 1948. – №9. – 36 б.
- 10 Дмитриев, Н.К. Служебные имена в турецком языке [Текст] / Н.К. Дмитриев // Строй тюркских языков, Москва: Восточная литература, 1962. – 606 с.
- 11 Аманжолов, С. Қазақ тілі теориясының негіздері [Текст] / С. Аманжолов – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.

REFERENCES

- 1 Kasym, B.K. Kazakh tilindegi kurdeli sozderdin uazhdemesi men atalymy [Motivation and nomination of complex words in the Kazakh language]. Almaty, (2001): 183 b. – (In Kaz)
- 2 Amanzholov, A.S. Glagol'noe upravlenie v jazyke drevnetjurkskih pamjatnikov [Glagol'noe management in the language of Customs and Customs]. Moskva: Nauka, (1969): 104 s. – (In Rus)
- 3 Ablakov, A., Isaev, S., Agmanov, E. Kazakh tilindegi soz tirkesinin damuy men leksikalanu procesi [The process of development and lexicalization of phrases in the Kazakh language]. Almaty: Sanat, (1997): 319 b. – (In Kaz)
- 4 Bertagaev, T.A. Sintaksis sovremennogo mongol'skogo jazyka [Syntax of the modern Mongolian language]. Moskva: Nauka, (1964): 280 s. – (In Rus)

5 Bazyлhan, B. Altaj torkindes tilderдин ortaktygy туралы маселе [The question of the commonality of the Altai-speaking languages]. KRGM GA habarlary. Til zhane adebiet serijasy, (1996): №2. – (In Kaz)

6 Orazov, M. Kazakh tili tarihyн daurleu масelesi [The problem of the epoch-making of the history of the Kazakh language]. KRGM GA habarlary. Til zhane adebiet serijasy, (1996): №4, 35 b. – (In Kaz)

7 Kaliev, G. Kazakh tilinиn shygu tarihy туралы zhana enbek [A new work on the history of the origin of the Kazakh language]. Kazakhstan zhogary mektebi zhurnaly, (2000): №2, 174-177 bb. – (In Kaz)

8 Nurmaganbetov, A. Bes zhuz soz [Five hundred words]. Almaty, (1994): 304 b. – (In Kaz)

9 Iskakov, A. Komekshi esimder [Auxiliary names]. Halyk mugalimi (1948): № 9, 36 b. – (In Kaz)

10 Dmitriev, N.K. Sluzhebnyе imena v tureckom jazyke [Seruzhebnyе names in Turetsky language]. Stroj tjurkskih jazykov, Moskva: Vostochnaja literatura, (1962): 606 s. – (In Rus)

11 Amanzholov, S. Kazakh tili teorijasynyn negizderi [Fundamentals of The Theory of the Kazakh language]. Almaty: Gylym, (2002): 368 b. – (In Kaz)

СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА В ОРХОНСКО-ЕНИСЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ: РАЗВИТИЕ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ (ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. В статье наглядно показано, что вспомогательные слова (наречия, вспомогательные существительные, вспомогательные глаголы, модальные слова), используемые в языке древнетюркских рунических надписей, впервые были изучены в историко-сравнительном плане с таковыми в средневековых тюркских языках и современных тюркские языки и что они внесли вклад в науку языкознания в целом. Сообщается, что в рамках комплексного исследования были проведены исследования, статистические исследования и теоретические обоснования других вспомогательных существительных, местоимений и модальных слов на примере вспомогательных глаголов, используемых в орхоно-енисейских надписях. То есть в статье из группы вспомогательных слов в качестве выборки результатов исследования взяты только вспомогательные глаголы, а статистика по различным основаниям специально представлена в виде таблиц. Для определения состава служебных слов, используемых в языке древнетюркских рунических надписей, прежде всего указывается, что были изучены девять крупных надписей и мелких орхоно-енисейских надписей. Затем служебные слова в древнетюркском языке сравниваются со служебными словами в средневековых и современных тюркских языках, выявляются их морфологические и фонетические сходства и различия, приводятся статистические данные. Кроме того, при сравнении с современными тюркскими языками восточные и западные гуннские тюркские языки делятся на два, и приводятся их различия. Самое главное, было обнаружено, что хотя группа вспомогательных слов является общей для родственных тюркских языков, они относятся к разным категориям, имеют разные перспективы с точки зрения категории словообразования и формального использования. Также отмечается, что их имена также различны. Одним из результатов исследования является то, что состав служебных слов, используемых в языке древнетюркских рунических надписей, полностью обоснован и встречается в средневековых и современных тюркских языках. В целом основным языком исследования был казахский язык, который относится к родственным тюркским языкам и имеет с ним непосредственное отношение.

Что касается конкретной понятийной основы, то морфемы в некоторых словах нашего языка постепенно утратили свое первоначальное значение, их структурные элементы стали одинаково важны как с точки зрения внутреннего значения, так и внешнего произношения, а корни и морфемы слились и образовали новую группу слов. В статье утверждается, что эта новая группа слов является вспомогательной группой.

Ключевые слова. Орхон-Енисей, руника, тюрко-казахский, служебные слова, аналитический, вспомогательное имена, вспомогательный глагол, послелог, частицы, союз.

RELATIONAL WORDS IN ORKHON-YENISEI WRITTEN MONUMENTS (COMPARATIVE-HISTORICAL ANALYSIS)

Abstract. The article presents the first historical and comparative study of auxiliary words (adverbs, auxiliary nouns, auxiliary verbs, modal words) in ancient Turkic runic inscriptions, comparing them with medieval and modern Turkic languages. It contributes to linguistics by analyzing these words through studies, statistical analysis, and theoretical justifications, with a focus on auxiliary verbs found in the Orkhon-Yenisei inscriptions. The research covers nine large and several small Orkhon-Yenisei inscriptions to identify and categorize the function words used in ancient Turkic.

The study compares the auxiliary words in ancient Turkic with those in medieval and modern Turkic languages, revealing their morphological and phonetic similarities and differences. Additionally, differences between the eastern and western Hunnic Turkic languages are highlighted. The study finds that while the auxiliary word group is common in related Turkic languages, they belong to different categories, show variations in word formation, and have different names.

A key result is that the auxiliary words in ancient Turkic runic inscriptions are substantively similar to those in medieval and modern Turkic languages. The primary language of the study is Kazakh, a closely related Turkic language. The article also discusses how some morphemes in Kazakh have lost their original meaning, leading to the formation of a new group of words with merged roots and morphemes, which are now categorized as auxiliary words.

Key words. Orkhon-Yenisei, runic, Turkic-Kazakh, auxiliary words, analytical, auxiliary noun, auxiliary verb, accusative, auxiliary, conjunction.